

فرا تحلیل تحقیقات انجام شده در حوزه مسائل اجتماعی ایران (با تأکید بر سوء مصرف مواد)

سید احمد میرمحمدتبار،* محمد مظلوم خراسانی**

چکیده

موضوع مسئله اجتماعی در جامعه ایران، که در مرحله گذار و در حال توسعه است، موضوعی پیچیده و چندبعدی است و شناخت آن به هم‌فکری و کاوش عمیق فکری و علمی نیاز دارد. نتایج پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانی نشان می‌دهد که ایرانیان اعتیاد را، پس از بیکاری و گرانی، در رده سوم مسائل جامعه ایران قرار داده‌اند. به دلیل اینکه اعتیاد در جامعه ایران مسئله اجتماعی است، فرا تحلیل حاضر با هدف شناسایی مهم‌ترین عوامل مؤثر بر سوء مصرف مواد در تحقیقات انجام شده صورت گرفته است. روش تحقیق مقاله حاضر فرا تحلیل است. جامعه آماری تحقیق، کلیه مقالات با موضوع سوء مصرف مواد است که در سه مجله مسائل اجتماعی ایران، رفاه اجتماعی و اعتیادپژوهی از سال ۱۳۸۰ تا پایان سال ۱۳۹۲ چاپ شده‌اند. نتایج نشان داد که بیشترین تحقیقات با روش توصیفی-تحلیلی، اسنادی و تحلیل ثانویه انجام شده است. رویکرد رفتار انحرافی (کنترل اجتماعی، پیوند افتراقی و خرده فرهنگ بزهکار) از رویکردهای نظری غالب در تبیین سوء مصرف در تحقیقات مروری است. نتایج اندازه اثر نشان داد که متغیرهای دوستان معتاد (با اندازه اثر ۰/۳۳) و پیوستگی به خانواده (با اندازه اثر ۰/۲۷-) بیشترین تأثیر را بر سوء مصرف مواد در تحقیقات مرور شده داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: مسائل اجتماعی، سوء مصرف مواد، فرا تحلیل، رویکرد رفتار انحرافی.

* دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه فردوسی (نویسنده مسئول) ahmad.mirtabar@stu.um.ac.ir

mmkhorasani@um.ac.ir

** استاد جامعه‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد

تاریخ دریافت: ۹۴/۶/۱۳ تاریخ پذیرش: ۹۵/۷/۱۳

مسائل اجتماعی ایران، سال هشتم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶، صص ۱۴۵-۱۶۵

مقدمه

موضوع «مسئله اجتماعی» در جامعه ایران، که در مرحله گذار و در حال توسعه است، موضوعی پیچیده و چندبعدی است و شناخت آن به هم‌فکری و کاوش عمیق فکری و علمی نیاز دارد. هر جامعه‌ای بنا به ساختار خاص خود دارای مسائل و مشکلات پرشماری است که لازمه حل یا کاهش آثار آنها، به دست آوردن شناختی عمیق و دقیق و علمی است. اصطلاح «مسئله اجتماعی» برای وضعیت‌ها، فرایندها، تنظیمات اجتماعی و نگرش‌هایی به کار برده می‌شود که غالباً نامطلوب، منفی و تهدیدکننده منافع شخصی یا ارزش‌هایی مانند انسجام اجتماعی، حفظ نظم و قانون، معیارهای اخلاقی، ثبات نهادهای اجتماعی، رفاه اقتصادی یا آزادی‌های فردی در نظر گرفته شوند (معیدفر و ستار، ۱۳۸۸: ۱۳۶). رابینگتن و واینبرگ نیز مسئله اجتماعی در نگاه جامعه‌شناسی را آن نوع وضعیت اظهارشده‌ای تعریف می‌کنند که با ارزش‌های شمار مهمی از مردم مغایرت دارد و اعتقاد بر آن است که باید برای تغییر وضعیت آنها اقدام شود (رابینگتن و واینبرگ، ۱۳۹۰: ۱۳). از نظر اکثر جامعه‌شناسان، مسئله اجتماعی باید دارای واقعیتی عینی باشد. واقعیت عینی مسئله اجتماعی به این موضوع اشاره می‌کند که ویژگی‌های آسیب‌زا و مخرب مسئله‌ای خاص را برخی افراد تجربه کنند. ماهیت این تخریب و تجربه آن، باید همگانی و در سطح اکثر کشورهای دنیا باشد. خودکشی، خشونت، سوءمصرف مواد، قاچاق و بیشتر مسائل اجتماعی مشابه در بیشتر مناطق دنیا اتفاق می‌افتد و در اکثر کشورهای جهان «مسئله اجتماعی» محسوب می‌شود (تیو و تیلور، ۲۰۱۲: ۲).

اعتیاد، پس‌از بیکاری و گرانی، از جمله مهم‌ترین مسائل اجتماعی در نظر ایرانیان است. مطابق با داده‌های نگرش‌سنجی، از کلیه افراد بالای ۱۵ سال در ۲۸ استان ایران در سال ۱۳۷۹، ۸۹/۳ درصد افراد اظهار کرده‌اند که اعتیاد، بیش‌از حد متوسط، مشکلی جدی برای جامعه است. همین نتایج، در موج سوم پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانی، که در سال ۱۳۸۲ انجام شد، مجدداً اعتیاد را، پس‌از بیکاری و گرانی، در رده سوم مسائل جامعه ایران قرار دادند (کرمی و اعتمادی‌فر، ۱۳۸۹: ۱۰۵). با توجه به سوءمصرف مواد در جهان و وضعیت خطرناک آن در کشورهای منطقه و ایران، مقاله حاضر به بررسی سوءمصرف مواد به‌منزله مسئله اجتماعی پرداخته است.

سوءمصرف مواد یکی از مشکلات اساسی جوامع امروزی است، مشکلی که میلیون‌ها زندگی را ویران و سرمایه‌های کلان ملی را صرف هزینه‌های مبارزه، درمان و صدمه‌های ناشی از آن می‌کند. سالانه، حدود ۲۴۳ میلیون نفر در جهان مواد مصرف می‌کنند، که بیش‌از ۱۸۳ هزار نفر آنها بر اثر سوءمصرف مواد می‌میرند (گزارش سالانه مصرف مواد سازمان ملل، ۲۰۱۴: ۷). سوء مصرف مواد بیشترین هزینه‌ها را برای سلامتی افراد جامعه دربردارد. این مسئله اجتماعی منجر به مشکلاتی برای سلامتی جسمی، ذهنی و روانی افراد منجر می‌شود. استمرار سوء مصرف

¹ UN Drug Report

مواد در جامعه با افزایش فعالیت‌های مجرمانه، خشونت و ترس عمومی در سطح جامعه همراه خواهد بود (تانگ و همکاران، ۲۰۰۵).

یکی از جدی‌ترین مشکلات جامعه ایران اعتیاد است. علاوه بر قاچاق تریاک و هروئین، ایران در زمینه روند روبه رشد قاچاق و تولید غیرقانونی محرک‌هایی از نوع آمفتامین با مشکلات جدیدی روبه‌رو است. مصرف تریاک در ایران - به خصوص در افراد ۱۵ تا ۶۰ سال - بسیار بالاست، به طوری که حدود ۲۰ درصد از افراد ۱۵ تا ۶۰ سال در ایران تریاک مصرف می‌کنند که این بیشترین میزان مصرف تریاک در بین کشورهای جهان در این بازه سنی است (ضرغامی، ۲۰۱۵). همچنین، گزارش سالانه مصرف مواد سازمان ملل (۲۰۱۱) تعداد مصرف‌کنندگان مواد را هم افراد دارای سوءمصرف و هم مصرف‌کننده‌های تفتنی - در ایران چهار میلیون نفر (از جمعیت ۷۰ میلیونی ایران) برآورد کرده است. همچنین، برخی مطالعات بر افزایش مصرف هروئین به علاوه مصرف آمفتامین و انواع محرک‌ها در ایران تمرکز کرده‌اند. از سال ۲۰۰۴، مصرف متاآمفتامین از میزانی ناچیز و نزدیک به صفر به مصرف ۳/۵ درصدی معتادان در سال ۲۰۰۷ رسید (گزارش تحلیل موقعیت ایران در مبارزه با مواد، ۲۰۱۰: ۸). شناسایی لابراتوارهای متعدد و تولید آمفتامین‌ها و افزایش کشف شیشه در سال‌های اخیر نشان می‌دهد که معتادان در ایران از مواد سنتی به سمت مواد صنعتی، که مشکلی جهانی است، گرایش پیدا کرده‌اند (گزارش تحلیل موقعیت ایران در مبارزه با مواد، ۲۰۱۱: ۸).

این آمارها به‌ویژه هنگامی اهمیت بیشتری می‌یابد که به عوارض جسمی و روانی و اجتماعی اعتیاد توجه کنیم. درمان سوءمصرف مواد نیز پرهزینه، دشوار و طاقت‌فرسا است. بنابراین، پیش‌گیری از سوءمصرف مواد می‌تواند از تحمیل هزینه‌های سنگین به اجتماع جلوگیری کند. یکی از شیوه‌های مهم پیش‌گیری از اعتیاد، آگاه‌کردن اقشار مختلف مردم از خطرهای زیان‌های سوءمصرف مواد و ارائه آموزش مهارت‌های زندگی است. اگر هر فرد از تأثیر نامطلوب مصرف مواد بر سلامت جسمی، روحی، روانی و اجتماعی خود و خانواده‌اش مطلع باشد، و آن را باور کند، کمتر به این کار دست می‌زند (صرامی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰).

در طی چهار دهه گذشته، به دلایل متعددی، عرضه و تقاضای مواد به‌طور فزاینده‌ای در کشور افزایش یافت و اعتیاد به‌منزله مشکلی اجتماعی و سوءمصرف مواد به‌مثابه رفتاری پرخطر در جامعه مطرح شد. این موضوع به افزایش تحقیقات علمی در حوزه‌های مطالعاتی مرتبط با اعتیاد در چند دهه گذشته در کشور منجر شد؛ به طوری که اطلاعات وسیعی درباره سبب‌شناسی و فراگیرشناسی مواد مخدر تولید شده است. با این حال، تحقیقات بسیار اندکی در هیئت تحقیقات تلفیقی و ترکیبی صورت گرفته است که چکیده، عصاره و ماحصل پژوهش‌های انجام شده در حوزه

¹ Drug Situation Analysis Report Islamic Republic of Iran

سوءمصرف مواد را به‌گونه‌ای نظام‌مند و عملی فراروی محققان قرار دهد (محسنی تبریزی و همکاران، ۱۳۸۹).

از تحقیقات اندکی که به‌صورت ترکیبی به موضوع سوءمصرف مواد در ایران پرداخته‌اند می‌توان به این موارد اشاره کرد: قنبری و ربیعی (۱۳۹۴) با مرور مطالعات مرتبط با حوزه سوءمصرف مواد در بین سال‌های ۸۳-۱۳۹۱، به سبب‌شناسی تغییرات الگوی مصرف مواد مخدر در ایران پرداخته‌اند. نتایج نشان‌دهنده کاهش سن مصرف مواد مخدر در جامعه ایرانی و تغییر الگوی مصرف مواد مخدر، به‌ویژه در میان گروه سنی جوانان، زنان و محصلان دانشگاهی است. زاده‌محمدی و همکاران (۱۳۹۴) تحقیقی را با هدف مرور نظام‌مند مطالعات صورت‌گرفته در حوزه سوءمصرف سیگار، الکل و مواد مخدر با روش مرور نظام‌مند انجام دادند. نتایج نشان داد که می‌توان عواملی همچون سن، جنسیت، وضعیت تحصیلی، حضور افراد مصرف‌کننده در خانواده و دوستان و همسالان، وضعیت درآمد و پایگاه اجتماعی-اقتصادی خانواده، و درنهایت دسترسی آسان به مواد مخدر، سیگار و الکل را مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر سوءمصرف مواد در میان نوجوانان دانست. صرامی و همکاران (۱۳۹۲) در تحقیقی به بررسی دو دهه تحقیقات شیوع‌شناسی مصرف مواد در بین دانشجویان دانشگاه‌های ایران پرداخته‌اند. نتایج این تحقیق، که با مرور ۳۷ مطالعه مرتبط انجام شد، حکایت از آن دارد که بعد از سیگار و قلیان، بیشترین ماده مصرفی در بین دانشجویان الکل است و پس از آن، به‌ترتیب تریاک، حشیش، هرویین و دیگر مواد در رتبه‌های بعدی قرار دارند. محسنی تبریزی و همکاران (۱۳۸۹) تحقیقی را با عنوان «فرا تحلیل مطالعات مربوط به سوءمصرف مواد با رویکرد روانی-اجتماعی» انجام دادند. نتایج این تحقیق، که با مرور ۴۹ اثر مرتبط با موضوع انجام شد، حکایت از این دارد که متغیرهای آموزش مهارت‌های زندگی و مقاومت اجتماعی و گروه همسالان و دوستان مهم‌ترین عوامل مؤثر بر رفتار اعتیادی در مطالعات مرور شده هستند.

تفاوت تحقیق حاضر با تحقیقات قنبری و ربیعی (۱۳۹۴)، زاده‌محمدی و همکاران (۱۳۹۴) و صرامی و همکاران (۱۳۹۲) در محاسبه اندازه اثر است. تحقیقات پیش‌گفته بیشتر مرور نظام‌مند تحقیقات گذشته در حوزه سوءمصرف مواد بودند و عوامل مؤثر بر سوءمصرف مواد را فقط برحسب تکرار حضور در تحقیقات مختلف رده‌بندی کرده‌اند، درحالی‌که در تحقیق حاضر با محاسبه اندازه اثر به روش‌های آماری مهم‌ترین عوامل مؤثر بر سوءمصرف مواد در تحقیقات مرور شده مشخص می‌شود. تفاوت این تحقیق با تحقیق محسنی تبریزی و همکاران (۱۳۸۹) در انتخاب جامعه آماری است. تحقیق محسنی تبریزی (۱۳۸۹) مجموعه‌ای از انواع تحقیقات شامل پایان‌نامه، طرح‌های پژوهشی و مقالات را از حوزه‌های روان‌شناسی، پزشکی و جامعه‌شناسی به‌منزله جامعه تحقیق تحت بررسی قرار داده است. این درحالی است که تحقیق حاضر بر مقالاتی که با رویکرد

جامعه‌شناختی به موضوع سوء مصرف مواد پرداخته‌اند، تمرکز کرده است تا متغیرهای مستقل اجتماعی مؤثر بر سوء مصرف مواد در ایران را شناسایی کند. بنابراین، در این تحقیق سعی شده با بررسی دقیق و موشکافانه تحقیقات انجام شده در زمینه مسئله اجتماعی سوء مصرف مواد، چکیده و ماحصل آنها را به صورت نظام‌مند نشان دهد. تحقیق حاضر، با استعانت از اصول و قواعد روش فراتحلیل، به کاربرد این روش در خصوص تحقیقات انجام شده در حوزه سوء مصرف مواد پرداخته و کوشیده است به این سؤال پاسخ دهد که در تحقیقات انجام شده در باب سوء مصرف مواد در ایران، چه عواملی بیشترین تأثیر را بر سوء مصرف مواد داشته‌اند؟

مبانی نظری

کوپر^۱ (۲۰۰۹) در بررسی مراحل انجام فراتحلیل اشاره می‌کند که در قسمت پیشینه تحقیق بیشتر به نظریاتی اشاره شده است که رابطه بین متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته مورد بررسی در فراتحلیل را نشان می‌دهند تا خواننده در ابتدا درکی کلی از مهم‌ترین نظریاتی پیدا کند که در این حوزه وجود دارد. به همین منظور، در این قسمت از تحقیق، به چند نظریه مهم در زمینه سوء مصرف مواد اشاره می‌شود.

نظریه‌های متعددی، در ابتدای پیدایش علم جامعه‌شناسی، در حوزه مسائل اجتماعی مطرح شده است. هر کدام از این رویکردها تعریف خاصی از مسئله اجتماعی دارند و به تبیین و ارائه راهکار برای آن پرداخته‌اند. یکی از مهم‌ترین تقسیم‌بندی‌ها در نظریه‌های مسائل اجتماعی را رابینگتن و واینبرگ ارائه کرده‌اند که شامل رویکردهای آسیب‌شناسی اجتماعی، بی‌سازمانی اجتماعی، تضاد ارزش‌ها، رفتار انحرافی، برجسب‌زنی، انتقادی و برساخت‌گرایی است. در ادامه توضیحاتی در باب آنها ارائه شده است:

رویکرد آسیب‌شناسی اجتماعی:^۲ کانون اصلی در این رهیافت توجه به ویژگی‌های جسمی-زیستی افراد است. از قرن نوزدهم تاکنون، فرضیه‌های مختلفی در زمینه رفتار انحرافی ارائه شده است که بسیاری از آنها از چارلز داروین الهام گرفته‌اند. رهیافت‌های زیست‌شناختی را می‌توان از نخستین تلاش‌ها برای تبیین رفتارهای منحرف و مجرمانه دانست؛ زیرا بیشتر جرم‌شناسان اولیه پزشک بودند و اینکه شکل بدن رفتارهای مجرمانه را تبیین می‌کند برای آنها طبیعی بود. این دانشمندان معتقد بودند برخی ویژگی‌های فیزیکی مشخص، به احتمال زیاد، به رفتارهای مجرمانه ختم می‌شوند. آنها به صورت علمی مطالعه می‌کردند، به صورت عینی اندازه‌گیری

¹ Cooper

² Social pathology

می‌کردند و دقیقاً یادداشت می‌کردند و در نتیجه، یک قانون جامع فیزیکی شامل ساختمان بدن و شکل مجسمه تنظیم می‌کردند (ویتو و همکاران، ۲۰۰۷: ۸۲). همان‌طور که گفته شد، این رویکرد تلاش دارد رفتارهای مغایر با هنجارهای جامعه را با خصوصیات فردی اشخاص تبیین کند. این رویکرد جزء پارادایم اثبات‌گرایی قرار دارد که مدعی است انواع رفتارها، از جمله رفتارهای کجروانه، تحریک عواملی خارج از کنترل فرد صورت می‌گیرند (میلر، ۲۰۰۹: ۱۸۴).

رویکرد بی‌سازمانی اجتماعی:^۱ رویکرد بی‌سازمانی اجتماعی اغلب به مکتب شیکاگو واقع در گروه جامعه‌شناسی دانشگاه شیکاگو برمی‌گردد. این مکتب در دهه‌های آخر قرن نوزدهم شکل گرفت و نوآوری‌های نظری و روش‌شناختی را ابداع کرد. مکتب شیکاگو موفق شد شکل‌های خرد تحقیق جامعه‌شناختی را بررسی کند که به همسایگی، محله‌ها و مناطق شهری مربوط می‌شد. تعهد محققان این مکتب به نظریه‌های بُردِ متوسط به آنها امکان داد که بر مواردی مثل دسته‌های بزهدار، کجروی، خانواده، تحرک شهری و گروه‌های قومیتی در جرم‌شناسی تمرکز کنند (نپر، ۲۰۰۷: ۲۱). مطابق نظریه بی‌سازمانی اجتماعی، جرم نتیجه توسعه نامتناسب جامعه و نیز نتیجه تغییرات و تضادهایی است که بر رفتارهای مردم تأثیر می‌گذارد. این نظریه بر سازمان جامعه، یعنی میزان توافق افراد جامعه در باب هنجارها و ارزش‌های موجود، تأکید می‌کند (کینگستون و همکاران، ۲۰۰۹: ۶۰). لون‌کاپ^۲ و همکاران (۲۰۰۳) معتقدند که بی‌سازمانی اجتماعی عبارت است از گسیختگی در روابط و تناسب کار گروهی و اخلاق در میان گروه‌هایی از اشخاص که به یکدیگر مرتبط‌اند و این گسیختگی به جامعه آسیب می‌رساند. در واقع، بی‌سازمانی اجتماعی بر اثر بهم‌خوردن یا از بین رفتن پیوستگی سازمان اجتماعی به وجود می‌آید. بی‌سازمانی اجتماعی نتیجه فرایندهای تضاد هنجاری و ارزشی، تغییرات فرهنگی، خلأهای فرهنگی و ضعف روابط اولیه است؛ از این‌رو، این وضعیت باعث کاهش کنترل اجتماعی بیرونی و سوق یافتن افراد به سمت رفتارهای انحرافی می‌شود (لون‌کاپ و همکاران، ۲۰۰۳: ۳۵۵). در واقع، ویژگی‌هایی چون شهرنشینی، تحرک مکانی، ناهم‌گونی قومی یا نژادی و گسیختگی خانواده مانع از توانایی اجتماعی در اعمال کنترل اجتماعی بر افراد می‌شود (همان). شاو و مک‌کی معتقدند روند مهاجرت از داخل شهرهای بزرگ به طرف حومه شهر، به تشدید محرومیت و بی‌سازمانی اجتماعی در داخل شهر منجر می‌شود. افزایش این روند، افزایش طبقه محروم، سوء‌مصرف مواد مخدر، خشونت و بزهداری را به وجود می‌آورد. آنها معتقد بودند بی‌سازمانی اجتماعی؛ کنترل‌های اجتماعی غیررسمی در

¹ Social disorganization

² Knepper

³ Lowenkamp

درون جامعه و محله را کاهش می دهد یا مختل می کند و سبب جنایت بیشتر می شود (نپر، ۲۰۰۷: ۲۱).

- رویکرد تضاد ارزشی: این رویکرد در دهه ۱۹۳۰ به کوشش فولر و مایرز توسعه یافت. آنها ایده بی سازمانی عینی به مثابه مسئله اجتماعی را رد کردند. آنها مدعی بودند که در هر جامعه، گروه ها با ارزش های متفاوت و خاص خودشان وجود دارند. نظریه تضاد ارزشی بیان می کند که هر مسئله اجتماعی از ویژگی های عینی و تعریف ذهنی تشکیل شده است (تایبودکس، ۲۰۱۴: ۲). ویژگی های عینی موقعیتی بررسی پذیر است که می تواند برای مشخص شدن وجود و درجه اهمیتش، تحت بررسی یک مشاهده کننده ماهر یا نیمه ماهر قرار گیرد. تعریف ذهنی، آگاهی افراد معینی است که برخی عوامل را تهدیدی برای ارزش های مشخص می دانند. ویژگی های عینی ضروری اند، ولی به تنهایی برای مسئله اجتماعی بودن کافی نیستند. جامعه شناسان نه تنها باید ویژگی های عینی را مطالعه کنند، بلکه باید ارزش های افراد را وقتی که به تعریف آن شرایط می پردازند، مورد توجه قرار دهند (کیتسوز و اسپکتور، ۱۹۷۵: ۴۸). همان طور که گفته شد، این رویکرد بر منافع و ارزش های متضاد در جامعه تمرکز دارد و معتقد است تا این ارزش ها و منافع متضاد در جامعه هستند، مسائل اجتماعی هم وجود دارد (رابینگتن و واینبرگ، ۱۳۹۰: ۶۷).

رویکرد رفتار انحرافی: این نظریه در دهه ۱۹۳۰ مطرح شد، اما در دهه های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰، زمانی که قانون و نظم به مسئله اصلی کشورهای غربی تبدیل شد، به ویژه در باب جوانان رفتار جوانان، مجدداً در کانون توجه قرار گرفت. این رویکرد در پی تبیین رفتارهای فردی با توجه به ارتباط نحوه فعالیت نهادهای اجتماعی با افراد بود (معیدفر و ستار، ۱۳۸۸: ۱۳۶). نظریه فشار بیان می کند افرادی که تحت فشار باشند، بیشتر احتمال دارد که مرتکب اعمال مجرمانه شوند. مرتون در قالب این نظریه بیان می کند که وقتی در جامعه، وسائل مشروع برای رسیدن به اهداف مقبول جامعه وجود نداشته باشد افراد از وسائل نامشروع برای رسیدن به اهداف خود استفاده می کنند. نوآوری، مناسک گرایی، عزت گزینی و شورش، چهار نوع رفتارها ناهم نوا در جامعه ای هستند که در آن وسائل مشروع رسیدن به اهداف برای همگان فراهم نیست (میلر، ۲۰۰۹: ۳۳۲-۳۳۳). کلوارد و اوهلین (۱۹۶۰) در ترکیبی از نظریه مرتون و نظریه بی سازمانی اجتماعی، بیان می کنند که افراد فقیر و طبقه پایین، در محل های در حال تغییر در شهرهای بزرگ، نسبت به اعضای دیگر جامعه، به فرصت های نامشروع برای رسیدن به اهدافشان بیشتر دسترسی دارند و خرده فرهنگ بزهکار را تشکیل می دهند (کلاینارد و میر، ۲۰۰۸: ۷۳). نظریات کنترل اجتماعی

¹ Value conflict

² Deviant behavior

³ Cloward and ohlin

⁴ Clinard and Meier

درباره کنترل رفتار افراد و چگونگی ممانعت از کجرو شدن آنهاست. اساس نظریات کنترل اجتماعی به فرایند اجتماعی شدن نابرابر افراد اشاره دارد. فرایند اجتماعی شدن، افراد را کنترل می کند و مانع از کجرو شدن افراد می شود؛ در نتیجه، ناهم نوایی و رفتارهای انحرافی در جامعه کاهش می یابد (والش و همنز، ۲۰۰۸: ۱۵۲). نظریه پیوند افتراقی ساترلند^۲ جزء نظریه های یادگیری اجتماعی است که مدعی است کجروی مثل همه چیزهای دیگر می تواند آموخته شود و آموختنی است. نظریه های یادگیری اجتماعی بر گروه های اولیه و دیگری معنی دار تأکید می کنند. اینها عوامل کلیدی در فرایند اجتماعی کردن افرادند که در کجرو شدن یا هم نوا شدن افراد با قوانین جامعه نقش دارند (جوزف، ۱۹۹۵: ۶۰).

رویکرد برچسب زنی: رویکرد برچسب زنی به تلاش هایی برای تبیین انجام رفتارهای کجروانه از سوی برخی افراد اختصاص دارد. این رویکرد بر اهمیت فرایندهایی تأکید می کند که براساس آن، جامعه رفتارهای کجروانه را تعریف می کند و چگونگی تأثیر مجازات های منفی را بر به کارگیری اعمال مجرمانه تبیین می کند. این نظریه پردازان توجه خود را از افراد و اعمالشان به سمت تعاریف جامعه یا به اصطلاح برچسب تغییر دادند. آنها همچنین بر نتایج ارتکاب رفتارهای کجروانه تأکید می کنند. تأکید اصلی آنها بر فرایندهای ذهنی کجروی و جزئیات سلسله مراتبی در شروع، قبول، تعهد و تبدیل شدن ارتکاب رفتارهای کجروانه به عادت است. (تراب و لیتل، ۱۹۹۹: ۳۷۶). این رویکرد بیان می کند که واکنش افراد یا اعمال آنها بیشتر از جانب دیگران (تعریف کنندگان یا برچسب زندگان) تعیین می شود. اگر این تعریف یا رویکرد مثبت باشد، افراد اعمال هم نوا با هنجارها و ارزش های جامعه انجام می دهند، ولی اگر این تعاریف منفی باشد، این افراد رفتاری مغایر با هنجارها و ارزش های جامعه نشان می دهند (کلاینارد و میر، ۲۰۰۸: ۸۷).

رویکرد انتقادی: ریشه اصلی این رویکرد از دیدگاه سیاسی-اقتصادی کارل مارکس منشأ می گیرد. به طور کلی، رویکرد انتقادی به افراد ثروتمند و قدرتمند اشاره می کند که بر محتوای قانون کنترل دارند و از دستگیر شدن در امان اند. این افراد به علت قدرتشان در شکل دادن به محتوای قانون، اغلب از ضمانت های اجرای قانون معاف اند؛ بنابراین، کسانی که سزاوار مجازات های شدیدند (مجرمان یقه سفید که جرائم میلیاردی مرتکب می شوند) معمولاً مجازات های ملایم دریافت می کنند. در عوض، بیچارگانی (دزدی های کوچک و چنددلاری) که سزاوار مجازات های شدید نیستند، به شدت مجازات می شوند. از آنجاکه این جرائم را مردمی بدون هرگونه قدرت

¹ Walsh and Hemmens

² Sutherland's theory of differential association

³ Labeling

⁴ Critical

سیاسی و اجتماعی مرتکب شوند، این افراد تهدیدی برای سلامت جامعه تلقی می‌شوند (سیگل،^۱ ۲۰۱۱: ۱۹۷). جرم‌شناسان انتقادی بیان می‌کنند که این مجرمان، به تحریک نظام اجتماعی، که کنش‌هایش به شدت ناعادلانه است، به ارتکاب جرم برانگیخته می‌شوند و ارتکاب جرم آنها بیشتر به علت خشم از اوضاع اقتصادی ناعادلانه است. به طور کلی، این رویکرد علت جرم را مرتبط با نابرابری‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی می‌داند. برخی گروه‌ها در جامعه، به خصوص اقلیت‌های قومی و طبقاتی، که تحت ظلم و تضاد طبقاتی و نژادپرستی زندگی می‌کنند، به احتمال زیاد مرتکب اعمال مجرمانه می‌شوند (سیگل و ولش، ۲۰۱۰: ۱۰۸).

– رویکرد برساخت‌گرایی: برساخت‌گرایی برخلاف رویکردهای واقع‌گرا یا اثبات‌گرا است. براساس رویکردهای اثبات‌گرا، مسائل اجتماعی مسائل واقعی‌ای هستند که ویژگی‌های منفی دارند و برخلاف ویژگی‌های مثبت مقبول جامعه هستند: فقر و اعتیاد به مواد مخدر، برخلاف کامیابی و موفقیت در دستیابی به رفاه اجتماعی است؛ مسائل نژادی برخلاف هماهنگی نژادی است؛ جنگ برخلاف صلح است و... در عوض، رویکرد برساخت‌گرایی مسئله اجتماعی را نظر یا ایده‌ای می‌داند که ویژگی‌ها یا عواملی مشخص را به منزله «مسئله» تعریف می‌کنند. مسائل دارای خصوصیات منفی به خودی خود مسئله اجتماعی نیستند، بلکه زمانی به مسئله اجتماعی تبدیل می‌شوند که در ذهن مردم به منزله مسئله اجتماعی جاگیرند. مسائل ساخت‌گرایانه در جامعه واقعی نیستند، ولی این ظرفیت را دارند که دارای نتایج خیلی واقعی شوند (تیو و تیلور، ۲۰۱۲: ۸). اسپکتور و کیتسوز بیان می‌کنند که ایده مسئله اجتماعی بیشتر به تعریف ذهنی بستگی دارد تا اوضاع اجتماعی عینی. برساخت‌گرایان عینیت را رد می‌کنند و معتقدند که نیازی به ویژگی‌های عینی برای به وجود آمدن و توسعه مسائل اجتماعی وجود ندارد. در عوض، اعضای گروه یا جامعه هستند که تصمیم می‌گیرند مسئله خاصی را مسئله اجتماعی تعریف کنند. برای برساخت‌گرایان، اوضاع و احوال اجتماعی‌ای که منجر به تعریف مسئله اجتماعی می‌شود مهم نیست، آنچه مهم است فعالیت‌هایی برساختی است که بعضی چیزها را مسئله اجتماعی تعریف می‌کند (تایبودکس، ۲۰۱۴: ۲).

روش

فرا تحلیل را هنر ترکیب تحقیقات و تحلیل تحلیل‌ها می‌نامند و آن را ترکیب (XE ترکیب) نتایج از مطالعات مستقل به منظور منسجم کردن یافته‌های آنها تعریف می‌کنند. فراتحلیل از گروهی از مطالعات با فرضیه‌های مشترک یا تعریف عملیاتی مشترک از متغیرهای مستقل و وابسته تشکیل

¹ Siegel

² Constructionist

³ Meta-analysis

شده است (گلاس، ۱۹۷۷). پیگوت (۲۰۱۲) فراتحلیل (XE فراتحلیل) را تحلیل‌های آماری کمی از مجموعه‌ای نتایج حاصل از مطالعات انفرادی تعریف می‌کند. امروزه، فراتحلیل را بخش آماری مروری نظام‌مند (XE مرور نظام‌مند) در نظر می‌گیرند که سؤال تحقیق مشخص و تعریف‌شده‌ای دارد و از روش‌های دقیق و منظم برای شناسایی، انتخاب و ارزیابی تحقیقات مرتبط و جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها از تحقیقاتی که شامل این مرور می‌شوند استفاده می‌کند. در این تحقیق، ابتدا با استفاده از روش فراتحلیل، مرور نظام‌مند، مقالات انجام می‌شود. در مرور نظام‌مند، به موضوعاتی مانند انواع همکاری محققان، روش تحقیق مقالات، واحد تحلیل مقالات، متغیرهای استفاده‌شده، نوع چارچوب و الگوی نظری مقالات پرداخته می‌شود. بعد از مرور نظام‌مند به بررسی اندازه اثر^۲ هریک از متغیرها پرداخته می‌شود. اندازه اثر آماره‌ای است که اهمیت اثر آزمایشی یا شدت رابطه بین دو متغیر را منعکس می‌کند (برون‌استین و همکاران، ۲۰۰۹).

جامعه آماری تحقیق حاضر، کلیه آن دسته از مقالات در حوزه مسئله اجتماعی سوءمصرف مواد است که در سه مجله مسائل اجتماعی ایران، رفاه اجتماعی و اعتیادپژوهی از سال ۱۳۸۰ تا پایان سال ۱۳۹۲ چاپ شده است. ویژگی‌های مقالات عبارت‌اند از:

- اینکه محققان عوامل مؤثر بر سوءمصرف مواد را بررسی کرده باشند.

- اینکه محققان به سوءمصرف مواد به‌مثابه یک مسئله اجتماعی پرداخته باشند.

در جست‌وجوی اولیه، تقریباً حدود ۴۰ مقاله مرتبط با موضوع تحقیق در این سه مجله یافت شد که تقریباً همه این مقالات این دو شرط انتخاب مقاله در فراتحلیل حاضر را داشتند. بنابراین، ۴۰ مقاله مرتبط با موضوع و روش تحقیق از سه مجله پیش‌گفته انتخاب شد و هدف تحلیل قرار گرفتند. برای تحلیل اطلاعات جمع‌آوری‌شده از پژوهش‌های موردنظر، پس از کدگذاری، از برنامه فراتحلیل جامع برای انجام محاسبات آماری فراتحلیل استفاده شد؛ بدین ترتیب که آزمون‌های آماری استفاده‌شده در فرضیه‌ها، از طریق فرمول‌های وولف تبدیل به اندازه اثر شدند و سپس با ترکیب اندازه‌های اثر به روش هانتز و اشمیت مورد تحلیل قرار گرفتند. همچنین، برای تفسیر اندازه اثر از جدول کوهن بهره گرفته شد (مطابق جدول ۱).

¹ Systematic review

² Effect size

³ Comprehensive meta-analysis

⁴ Cohen

فرا تحلیل تحقیقات انجام شده در حوزه مسائل اجتماعی ایران

جدول ۱. توزیع طبقات اندازه اثر بر مبنای برآورد آماره‌ها (کوهن، ۱۹۷۷)

مقدار d	مقدار r	معنی اندازه اثر
کمتر از ۰/۵	کمتر از ۰/۳	اندازه اثر کم
از ۰/۵ تا ۰/۸	از ۰/۳ تا ۰/۵	اندازه اثر متوسط
۰/۸ و بیشتر	۰/۵ و بیشتر	اندازه اثر زیاد

یافته‌ها

جدول ۲ نشان می‌دهد که ۳۰ درصد (۱۲ مورد) از تحقیقات تحت بررسی به قلم دو محقق نوشته شده است. بعد از آن، تحقیقات انفرادی انجام شده با ۲۲/۵ درصد (۹ مورد) و تحقیقات دارای سه محقق با ۲۰ درصد (۸ مورد) دارای بیشترین میزان هستند. همچنین، تحقیقات دارای چهار نویسنده با ۱۵ درصد (۶ مورد)، تحقیقات دارای پنج نویسنده با ۷/۵ درصد (۳ مورد) و تحقیقات دارای شش نویسنده با ۵ درصد (۲ مورد) در رتبه‌های بعدی قرار دارند. میزان همکاری و کار گروهی محققان در تحقیقات مرور شده در زمینه سوء مصرف مواد در حد خوبی قرار دارد و محققان در این زمینه به صورت مناسبی در قالب گروه باهم کار می‌کنند که این باعث می‌شود مسئله سوء مصرف مواد از چندین زاویه متفاوت نگریسته و تحلیل شود.

جدول ۲. توزیع فراوانی و درصدی بر حسب میزان همکاری محققان

محققان	تعداد	درصد
یک نفر	۹	۲۲/۵
دو نفر	۱۲	۳۰
سه نفر	۸	۲۰
چهار نفر	۶	۱۵
پنج نفر	۳	۷/۵
شش نفر	۲	۵
جمع کل	۴۰	۱۰۰

نتایج مندرج در جدول ۳ حاصل از مرور متون تحقیقاتی برگزیده بر حسب روش تحقیق نشان می‌دهد که نوع روش‌های به کار رفته در مطالعات مربوط به سوء مصرف مواد متعدد و متنوع است. روش توصیفی-تحلیلی با ۵۵ درصد (۲۲ مورد) شایع‌ترین روش مطالعه در تحقیقات مرور شده است. در مراتب بعدی، روش‌های اسنادی-کتابخانه‌ای و علی-مقایسه‌ای پس‌رویدادی هر کدام با ۱۲/۵ درصد (۵ مورد)، و روش‌های توصیفی و تحلیل ثانویه هر کدام با ۷/۵ درصد (۳ مورد) رتبه‌بندی می‌شوند. بیشترین تحقیقات با روش اسنادی، توصیفی، تحلیلی و تحلیل ثانویه انجام شده است و تنها تعداد اندکی (۲ مورد) از تحقیقات مرور شده در زمینه سوء مصرف مواد با روش کیفی و میدانی صورت گرفته است.

جدول ۳. توزیع فراوانی و درصدی بر حسب روش تحقیق

روش تحقیق	تعداد	درصد
توصیفی	۳	۷/۵
توصیفی-تحلیلی	۲۲	۵۵
اسنادی - کتابخانه‌ای	۵	۱۲/۵
تحلیل ثانویه	۳	۷/۵
علی-مقایسه‌ای پس‌رویدادی	۵	۱۲/۵
کیفی	۲	۵
جمع کل	۴۰	۱۰۰

طبق داده‌های جدول ۴، ۲۷/۵ درصد (۱۱ مورد) از تحقیقات بر معتادان متمرکز کرده‌اند که بیشترین میزان در بین مسائل اجتماعی را مرور شده است. بعدازآن، جامعه آماری دانشجویان با ۲۲/۵ درصد (۹ مورد)، جامعه آماری افراد ساکن در شهر با ۲۰ درصد (۸ مورد)، جامعه آماری دانش‌آموزان با ۱۷/۵ درصد (۷ مورد) و جامعه آماری افراد ساکن در روستا با ۲/۵ درصد (یک مورد) از تحقیقات مرور شده در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

جدول ۴. توزیع فراوانی و درصدی بر حسب جامعه تحت بررسی

جامعه آماری	تعداد	درصد
دانش‌آموزان	۷	۱۷/۵
دانشجویان	۹	۲۲/۵
معتادان مراکز بازپروری	۱۱	۲۷/۵
افراد شهری	۸	۲۰
افراد روستایی	۱	۲/۵
سایر	۴	۱۰
جمع کل	۴۰	۱۰۰

براساس یافته‌های جدول ۵، ۸۷/۵ درصد (۳۵ مورد) از تحقیقات مرور شده در زمینه سوءمصرف مواد در سطح خرد، مثل فرد، قرار دارند؛ این درحالی است که فقط ۱۲/۵ درصد (۵ مورد) تحقیقات انجام شده واحد تحلیل کلان مثل شهرستان، استان یا کشور دارند. همچنین، نتایج این جدول نشان می‌دهد که ۸۰ درصد (۳۲ مورد) از تحقیقات مرور شده در زمینه سوءمصرف مواد دارای فرضیه هستند و حدود ۲۰ درصد (۸ مورد) در این زمینه فاقد فرضیه‌اند. با توجه به اهمیت و فرضیه در تحقیق تحلیلی، لازم است تحقیقات انجام شده فرضیه داشته باشند. البته، این مورد بیشتر در تحقیقات علی و تحلیلی صدق می‌کند و نبود فرضیه‌ها می‌تواند ضعف جدی محسوب شود ولی درباب تحقیقات توصیفی نبود فرضیه‌ها ضعف به حساب نمی‌آید.

فرا تحلیل تحقیقات انجام شده در حوزه مسائل اجتماعی ایران

جدول ۵. توزیع فراوانی و درصدی بر حسب واحد تحلیل و وضعیت فرضیه

واحد تحلیل	تعداد	درصد
خرد	۳۵	۸۷/۵
کلان	۵	۱۲/۵
جمع کل	۴۰	۱۰۰

وضعیت فرضیه	تعداد	درصد
دارای فرضیه	۳۲	۸۰
فاقد فرضیه	۸	۲۰
جمع کل	۴۰	۱۰۰

در جدول ۶ هریک از متغیرهای مستقل در فرضیه‌های تحقیقات برگزیده، بر حسب تعدد و فراوانی حضور هریک در فرضیه‌ها ارائه شده‌اند. همان‌طور که این جدول نشان می‌دهد، با توجه به تعدد حضور متغیرها در فرضیه‌های تحقیقات برگزیده، متغیرهای دوستان معناد و پیوستگی به خانواده هرکدام با ۲۲/۵ درصد (۹ مورد) حضور در فرضیه‌ها، بیشترین میزان را به خود اختصاص داده‌اند. بعد از این دو متغیر، متغیر اعتقادات مذهبی با ۱۷/۵ درصد (۷ مورد)، بیکاری با ۱۵ درصد (۶ مورد) و متغیرهای مشکلات خانوادگی، جنسیت، خانواده معناد و پایگاه اجتماعی- اقتصادی هرکدام با ۱۰ درصد (۴ مورد) بیشترین میزان را دارند.

جدول ۶. توزیع فراوانی و درصد بر حسب متغیرهای حاضر در فرضیه

ردیف	متغیر	تعداد	درصد
۱	دوستان معناد	۹	۱۷
۲	پیوستگی به خانواده	۹	۱۸
۳	اعتقادات مذهبی	۷	۱۹
۴	بیکاری	۶	۲۰
۵	مشکلات خانوادگی	۴	۲۱
۶	جنسیت	۴	۲۲
۷	خانواده معناد	۴	۲۳
۸	پایگاه اجتماعی- اقتصادی ^۱	۴	۲۴
۹	سطح تحصیلات فرد	۳	۲۵
۱۰	حاشیه‌نشینی	۳	۲۶
۱۱	دردسترس بودن مواد	۳	۲۷
۱۲	آگاهی	۳	۲۸
۱۳	احساس انومی	۳	۲۹
۱۴	قومیت	۲	۳۰
۱۵	تعهد	۲	۳۱
۱۶	خودکنترلی	۲	۳۲

بر اساس داده‌های جدول ۷، نظریه کنترل اجتماعی هیرشی بیشترین استفاده را در تحقیقات تحت بررسی داشته است، به طوری که ۳۲/۵ درصد (۱۳ مورد) از تحقیقات مرورشده در زمینه

^۱ SES (Socio – Economic Status)

سوءمصرف مواد از نظریه کنترل اجتماعی هیرشی استفاده کردند. نظریات پیوند افتراقی ساترلند و فشار اجتماعی هر کدام با ۲۰ درصد (۸ مورد) و نظریه بی‌سازمانی اجتماعی با ۱۲/۵ درصد (۵ مورد) در رده‌های بعدی قرار دارند. همچنین، نظریه خرده‌فرهنگ بزهارک و نظریه عمومی جرم با دو بار استفاده و نظریات انتقال فرهنگی، اوقات فراغت زیمیل، انتخاب عاقلانه، برچسب‌زنی، واقع‌گرایی تحلیلی پارسونز و نظریه نیاز آلدرفر یک‌بار در تحقیقات مرور شده به کار رفته‌اند. ۶۰ درصد (۲۴ مورد) از تحقیقات مرور شده دارای چهارچوب نظری و ۴۰ درصد (۱۶ مورد) از آنها فاقد چهارچوب نظری هستند؛ این در حالی است که نتایج جدول ۵ نشان داد که ۸۰ درصد (۳۲ مورد) از این تحقیقات فرضیه دارند. این موضوع ضعف محسوب می‌شود که حدود ۸ مورد از تحقیقات بدون چهارچوب نظری مشخص فرضیه‌های خود را ارائه کرده‌اند. این تحقیقات احتمالاً از پیشینه تجربی متغیرهایی را استخراج و در قالب فرضیه مطرح کرده‌اند که این کار تحقیق را دچار ضعف نظری کرده‌است.

جدول ۷. توزیع فراوانی و درصدی برحسب چهارچوب نظری مورد استفاده

چهارچوب نظری	تعداد	درصد از کل (در ۴۰ مقاله)
کنترل اجتماعی هیرشی	۱۳	۳۲/۵
پیوند افتراقی ساترلند	۸	۲۰
فشار اجتماعی	۸	۲۰
بی‌سازمانی اجتماعی	۵	۱۲/۵
خرده‌فرهنگ بزهارک	۲	۵
نظریه عمومی جرم (خودکنترلی)	۲	۵
نظریه انتقال فرهنگی	۱	۲/۵
نظریه اوقات فراغت زیمیل	۱	۲/۵
نظریه انتخاب عاقلانه	۱	۲/۵
برچسب‌زنی	۱	۲/۵
واقع‌گرایی تحلیلی پارسونز	۱	۲/۵
نظریه نیاز آلدرفر	۱	۲/۵
فاقد چهارچوب نظری	۱۶	۴۰
جمع کل	۴۰	

داده‌های جدول ۸ حاکی از این است که ۴۲/۵ درصد از تحقیقات فاقد رویکرد نظری هستند و ۵۷/۵ درصد رویکردی نظری به مسئله اجتماعی سوءمصرف مواد داشته‌اند. رویکرد رفتار انحرافی، کنترل اجتماعی، پیوند افتراقی و خرده‌فرهنگ بزهارک از رویکردهای نظری غالب در تبیین سوءمصرف در تحقیقات مروری است؛ به طوری که ۴۷/۵ درصد (۱۹ مورد) از تحقیقات مروری در زمینه سوءمصرف مواد از رویکرد رفتارهای انحرافی استفاده کردند. این رویکرد با توجه به اهمیت نقش خانواده، مذهب و دوستان در جامعه چندقومیتی ایران می‌تواند تبیین‌کننده خوبی برای مسئله اجتماعی سوءمصرف مواد باشد. بعد از این رویکرد، بی‌سازمانی اجتماعی با ۱۲/۵ درصد (۵ مورد)

فرا تحلیل تحقیقات انجام شده در حوزه مسائل اجتماعی ایران

بیشترین تبیین را در تحقیقات مروری برای سوء مصرف مواد انجام می دهد. این رویکرد نیز با توجه به اینکه در حال گذار است و تغییرات بسیاری را در پیش دارد و درصد زیاد شهرنشینی در جامعه ایران می تواند تبیین کننده مناسبی برای مسئله اجتماعی سوء مصرف مواد باشد. دو مورد از تحقیقات مرور شده به تفکیک، دارای رویکرد انتقادی و تضاد ارزشی هستند و یک مورد هم رویکرد برچسب زنی دارد.

جدول ۸. توزیع فراوانی و درصدی برحسب رویکردهای نظری به آسیب های اجتماعی

رویکردهای نظری	تعداد	درصد از کل (در ۴۰ مقاله)
رفتار انحرافی	۱۹	۴۷/۵
بی سازمانی اجتماعی	۵	۱۲/۵
انتقادی	۲	۵
تضاد ارزشی	۲	۵
برچسب زنی	۱	۲/۵
فاقد رویکرد نظری	۱۷	۴۲/۵
جمع کل	۴۰	

جدول ۹، ده مورد از بیشترین اندازه های اثر متغیرهای اثرگذار بر مصرف مواد را نشان می دهد. در متغیر دوستان معتاد، نتایج آزمون هم گنی حکایت از معناداری این آزمون دارد، که نشان می دهد مطالعات تا حد زیادی ناهمگون اند، تلفیق آنها با الگوی آثار ثابت موجه نیست و باید از الگوی آثار تصادفی به منظور ترکیب نتایج استفاده کرد. در واقع، این آزمون به ما می گوید که نه فرضیه مربوط به رابطه دوستان معتاد و مصرف مواد، به شدت، به لحاظ ویژگی ها و مشخصه های مطالعات متفاوت اند. نتایج اثرهای تصادفی نشان می دهد که رابطه دوستان معتاد و مصرف مواد در نه فرضیه بررسی شده معادل ۰/۳۶ مثبت و معنادار است. در متغیر پیوند با خانواده معناداری آزمون هم گنی نشان می دهد که نتایج تلفیق اثرها را به صورت تصادفی باید بررسی کرد. با توجه به نتایج این جدول، رابطه پیوند با خانواده و مصرف مواد در این نه فرضیه برابر ۰/۲۷، منفی و معنادار است. همچنین، با توجه به آزمون هم گنی و اثرهای ترکیب تصادفی، رابطه بین تعهد و مصرف مواد در دو فرضیه برابر ۰/۲۷، منفی و معنادار است. همچنین، نتایج اثرهای ترکیبی تصادفی نشان می دهد که رابطه در دسترس بودن مواد و مصرف مواد حدود ۰/۲۴، مثبت و معنادار است. نتایج آزمون ترکیبی تصادفی برای متغیرهای اعتقادات مذهبی و خانواده های معتادان نشان می دهد که رابطه اعتقادات مذهبی (در هفت فرضیه) و خانواده معتادان (در چهار فرضیه) با مصرف مواد به ترتیب ۰/۲۶ و ۰/۲۳ است. معنادار نبودن آزمون هم گنی برای خودکنترلی و پایگاه اجتماعی-اقتصادی نشان می دهد که باید اثر این متغیرها را در اثرهای ترکیبی ثابت بررسی کرد. با توجه یافته های این جدول، اثرهای ترکیبی برای متغیرهای خودکنترلی و پایگاه اجتماعی-اقتصادی به ترتیب ۰/۲۰- و ۰/۱۶- به دست آمد. با توجه به معناداری آزمون هم گنی، اثر ترکیبی تصادفی

بین محله آلوده و مصرف مواد برابر ۰/۱۶ است. همچنین، معنادار نبودن آزمون هم‌گنی نشان می‌دهد که اثر ترکیبی ثابت بین جنسیت و مصرف مواد ۰/۰۹، مثبت و معنادار است. با توجه به جدول کوهن، ضریب تأثیر متغیر دوستان معتاد در حد زیاد، ضرایب تأثیر متغیرهای پیوند با خانواده، تعهد، در دسترس بودن، اعتقادات مذهبی، خانواده معتاد، خودکنترلی در حد متوسط و ضرایب تأثیر متغیرهای پایگاه اجتماعی-اقتصادی، محله آلوده و جنس در حد کم است.

جدول ۹. یافته‌های فراتحلیل پژوهش به‌روش ترکیب اندازه اثر (اثر ترکیب تصادفی) به روش اشمیت و هانتز

متغیر مستقل	آماره	تعداد مطالعه	اثرات ترکیبی ثابت	اثرات ترکیبی تصادفی	فاصله اطمینان اثرات ثابت	فاصله اطمینان اثرات تصادفی	آزمون هم‌گنی	درجه آزادی
دوستان معتاد	۹	۰/۳۹*	۰/۳۳*	۰/۳۷-۰/۴۰	۰/۰-۰/۳۲/۳۹	۳۱/۵°	۸	
پیوند با خانواده	۹	-۰/۳۶°	-۰/۲۷°	-۰/۰-۰/۳۴/۳۸	-۰/۰-۰/۱۲/۴۱	۳۹۶/۳°	۸	
تعهد	۲	-۰/۲۸°	-۰/۲۷°	-۰/۰-۰/۱۹/۳۴	-۰/۰-۰/۰۵/۴۵	۳۸/۶°	۱	
در دسترس بودن	۳	۰/۲۷°	۰/۲۴°	۰/۰-۰/۲۱/۳۳	۰/۰-۰/۰۹/۳۸	۸/۱°	۲	
اعتقادات مذهبی	۷	-۰/۲۶°	-۰/۲۶°	-۰/۰-۰/۲۶/۳۰	-۰/۰-۰/۱۷/۳۵	۳۱/۶°	۶	
خانواده معتاد	۴	۰/۲۴°	۰/۲۳°	۰/۰-۰/۱۸/۲۸	۰/۰-۰/۰۸/۳۷	۲۰/۸°	۳	
خودکنترلی	۲	-۰/۲۰°	-۰/۲۰°	-۰/۰-۰/۱۲/۲۸	-۰/۰-۰/۱۲/۲۸	۰/۰۱	۱	
SES	۴	-۰/۱۶°	-۰/۱۷°	-۰/۰-۰/۱۳/۲۰	-۰/۰-۰/۱۳/۲۱	۳/۸	۳	
محله آلوده	۳	۰/۱۲°	۰/۱۶°	۰/۰-۰/۱۰/۱۵	۰/۰-۰/۰۸/۲۵	۹/۱°	۳	
جنس	۴	۰/۰۹°	۰/۱۲°	۰/۰-۰/۰۶/۱۲	۰/۰-۰/۰۶/۱۸	۶/۱	۳	

* به معنای $p < 0.05$

بحث و نتیجه‌گیری

«مسئله اجتماعی» در جامعه ایران پیچیده و چندبعدی است و شناخت آن به هم‌فکری و کاوش عمیق فکری و علمی نیاز دارد. نتایج پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانی نشان می‌دهد که ایرانیان اعتیاد را پس از بیکاری و گرانی در رده سوم مسائل جامعه ایران قرار داده‌اند. به دلیل اینکه اعتیاد مسئله اجتماعی جامعه ایران تلقی می‌شود، فراتحلیل حاضر برای شناسایی مهم‌ترین عوامل مؤثر بر سوءمصرف مواد در تحقیقات انجام‌شده صورت گرفته است.

نتایج تحقیق نشان داد که میزان همکاری و کار گروهی محققان در تحقیقات مرور شده در زمینه سوءمصرف مواد در حد خوبی است و محققان در این زمینه به‌طور گروهی باهم کار می‌کنند که باعث می‌شود مسئله سوءمصرف مواد از چندین زاویه متفاوت نگریسته و تحلیل شود. بیشترین تحقیقات با روش اسنادی، توصیفی، تحلیلی و تحلیل ثانویه انجام‌شده است و از این رو، نیاز به تحقیقات میدانی و کیفی بیشتری در زمینه سوءمصرف مواد احساس می‌شود. متغیرهای دوستان معتاد و پیوستگی به خانواده هر کدام با ۲۲/۵ درصد حضور در فرضیه‌های تحقیقات مورد بررسی، بیشترین میزان را به خود اختصاص داده‌اند. نظریات کنترل اجتماعی هیرشی، پیوند افتراقی ساترلند و بی‌سازمانی اجتماعی بیشترین کاربرد را در تحقیقات بررسی شده داشته‌اند. همچنین،

رویکرد رفتار انحرافی (کنترل اجتماعی، پیوند افتراقی و خرده فرهنگ بزهکار) از دیگر رویکردهای نظری غالب در تبیین سوء مصرف در تحقیقات مروری است.

نتایج اندازه اثر نشان داد که دوستان معتاد و بعد از آن، پیوستگی با خانواده بیشترین اندازه اثر را در فرضیه های تحقیقات مرور شده دارند. ضریب تأثیر متغیر دوستان معتاد در حد زیاد؛ ضرایب تأثیر متغیرهای پیوند با خانواده، تعهد، دردسترس بودن، اعتقادات مذهبی، خانواده معتاد، و خودکنترلی در حد متوسط؛ و ضرایب تأثیر متغیرهای پایگاه اجتماعی-اقتصادی، محله آلوده و جنس در حد کم به دست آمده اند.

با توجه به یافته های تحقیق، برخی از نواقص تحقیقات مرور شده در زمینه سوء مصرف مواد به این شرح است:

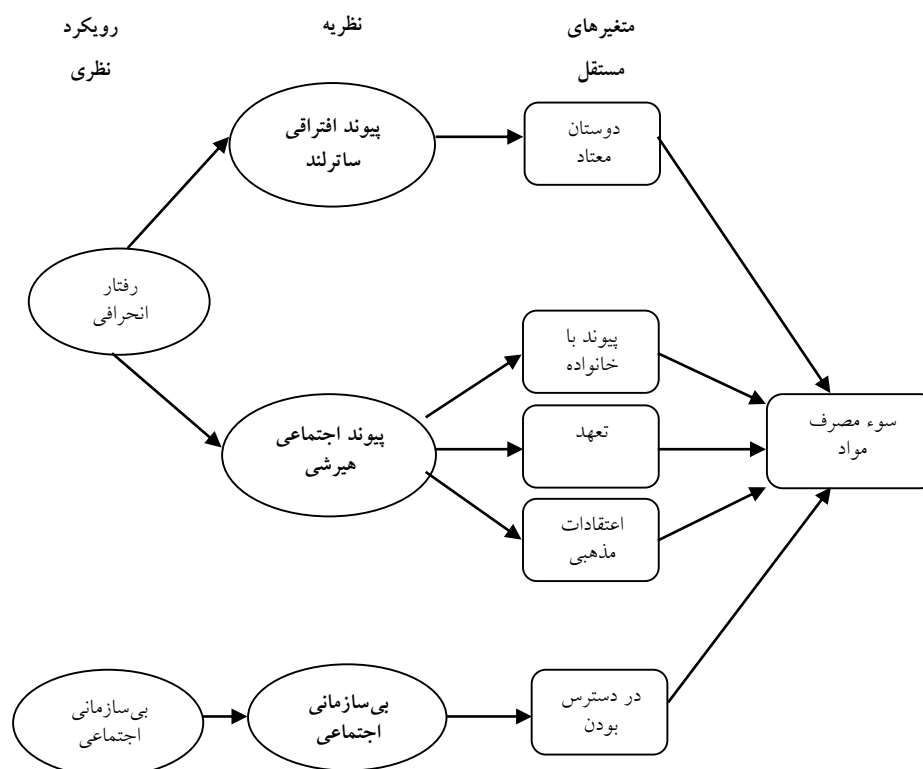
- تعداد اندکی از تحقیقات مرور شده در زمینه سوء مصرف مواد با روش کیفی و میدانی صورت گرفته است.

- سطح تحلیل اکثر مطالعات مرور شده در زمینه سوء مصرف مواد خرد است و با توجه به ریشه های ساختاری و کلان هر مسئله اجتماعی، لازم است تحقیقات بیشتری با واحد تحلیل فراتر از فرد صورت گیرد.

- ۴۰ درصد از مطالعات مرور شده در زمینه سوء مصرف چهارچوب نظری ندارند؛ این در حالی است که ۸۰ درصد از این تحقیقات دارای فرضیه هستند و اینکه حدود ۸ مورد از تحقیقات، بدون چهارچوب نظری مشخص، دارای فرضیه هستند، ضعف تحقیق محسوب می شوند. این تحقیقات احتمالاً از پیشینه تجربی متغیرهایی را استخراج و آن را در قالب فرضیه مطرح کرده اند که تحقیق را دچار ضعف نظری می کند.

به محققان در زمینه مسائل اجتماعی، به خصوص سوء مصرف مواد، پیشنهاد می شود که از تحلیل های کلان بیشتری برای تبیین مسائل اجتماعی استفاده کنند و این معضل را با ساختارها و نهادهای پهن دامنه در جامعه ایران تحلیل کنند و خود را به بررسی فردی صرف محدود نکنند. همچنین، با توجه به اهمیت رویکردهای رفتار انحرافی و بی سازمانی اجتماعی به محققان توصیه می شود که بیشتر از این رویکردها در زمینه مسائل اجتماعی به خصوص سوء مصرف مواد استفاده کنند. در ادامه، به پیشنهادهای نظری با توجه به یافته های تحقیق اشاره می شود: به طور کلی نتایج این بررسی نشان داد که نظریات موجود در رویکردهای رفتار انحرافی و بی سازمانی اجتماعی بر سوء مصرف مواد در ایران تأثیر زیادی دارند. مؤید این ادعا، اندازه اثر ترکیبی عوامل مؤثر بر سوء مصرف مواد در تحقیقات مرور شده در ایران است. نتایج تحقیق نشان داد که دوستان معتاد، پیوند با خانواده، تعهد، دردسترس بودن و اعتقادات مذهبی تأثیر زیادی بر سوء مصرف مواد در ایران دارد که این تأثیر در رویکردهای رفتار انحرافی و بی سازمانی اجتماعی پیش بینی می شد.

رویکرد رفتار انحرافی شامل نظریات متعددی است که دو نظریه پیوند اجتماعی هیرشی و پیوند افتراقی ساترلند از مهم‌ترین نظریات تبیین‌کننده سوءمصرف مواد در ایران هستند. طبق نظریه پیوند اجتماعی هیرشی، پیوند با خانواده، تعهد و اعتقادات مذهبی بر میزان کجروی تأثیر دارند که نتایج تحقیق حاضر هم از تأثیر این متغیرها بر سوءمصرف مواد در جامعه ایران حکایت دارد. همچنین، متغیر دوستان معتاد، که از نظریه پیوند افتراقی گرفته شد، بر سوءمصرف مواد تأثیرگذار است. رویکرد مهم دیگر در تبیین سوءمصرف مواد در ایران، بی‌سازمانی اجتماعی است. نظریه بی‌سازمانی اجتماعی از این حکایت دارد که با افزایش تراکم جمعیت و گم‌نامی در منطقه، میزان بی‌نظمی و آشفتگی و متعاقب آن کجروی در جامعه بالا می‌رود. هم‌سو با همین نظریه، متغیر دردسترس بودن مواد باعث افزایش سوءمصرف مواد می‌شود. نتایج فراتحلیل حاضر از رابطه بین این دو متغیر پشتیبانی می‌کند. در ادامه، الگویی از عوامل مهم مؤثر بر سوءمصرف مواد ارائه می‌شود:

شکل ۱. الگوی نظری پیشنهادی عوامل مؤثر بر سوءمصرف مواد در ایران

با توجه به شکل ۱، رویکرد رفتار انحرافی دو نظریه مهم دارد: پیوند اجتماعی هیرشی و پیوند افتراقی ساترلند. با توجه به نظریه پیوند اجتماعی هیرشی و نتایج فراتحلیل حاضر، متغیرهای پیوند با خانواده و تعهد و اعتقادات مذهبی بر سوءمصرف مواد تأثیری معکوس دارد که از این سه متغیر

بر متغیر سوء مصرف مواد سه پیکان رسم شد. همچنین، به دلیل تأثیر متغیر دوستان معتاد بر سوء مصرف مواد، پیکانی از این متغیر مستقل مستخرج از نظریه پیوند افتراقی ساترلند بر متغیر وابسته کشیده شد. با توجه به نظریه بی‌سازمانی اجتماعی و تأثیر متغیر دردسترس بودن مواد بر متغیر سوء مصرف مواد، پیکانی نیز از متغیر دردسترس بودن بر متغیر وابسته رسم شد.

منابع

- رابینگتن، ارل و مارین واینبرگ (۱۳۹۰) *رویکردهای نظری هفت‌گانه در بررسی مسائل اجتماعی*، ترجمه رحمت‌الله صدیق سروستانی، تهران: دانشگاه تهران.
- زاده‌محمدی، علی و همکاران (۱۳۹۴) «مرور نظام‌مند تحقیقات سوء مصرف مواد مخدر در نوجوانان»، *مجله مسائل اجتماعی ایران*، دوره ۶، شماره ۱: ۱۰۷-۱۳۰.
- صرامی، حمید، مجید قربانی و محمود مینوئی (۱۳۹۲) «بررسی چهار دهه تحقیقات شیوع‌شناسی اعتیاد در ایران»، *اعتیاد پژوهی*، شماره ۲۹: ۲۶-۵۲.
- قنبری، علی و کامران ربیعی (۱۳۹۴) «سبب‌شناسی تغییرات الگوی مصرف مواد مخدر در میان شهروندان جمهوری اسلامی ایران»، *راهبرد اجتماعی - فرهنگی*، سال چهارم، شماره ۱۵: ۲۴۳-۲۷۱.
- کرمی، محمدتقی و سید مهدی اعتمادی‌فر (۱۳۸۹) «ساخت اجتماعی اعتیاد در ایران»، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، شماره ۱: ۹۳-۱۱۰.
- محسنی تبریزی، علیرضا، علیرضا جزایری و نعمت‌الله بابایی (۱۳۸۹) «فرا تحلیل مطالعات مربوط به سوء مصرف مواد با رویکرد روانی - اجتماعی طی یک‌دهه‌ونیم گذشته (۱۳۷۰-۱۳۸۴)»، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، شماره ۱: ۱۷۵-۲۰۰.
- معیدفر، سعید و پروین ستار (۱۳۸۸) «فرا تحلیل مطالعات انجام شده در حوزه مسائل اجتماعی ایران»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، شماره پیاپی ۳۶: ۱۳۵-۱۵۰.
- Borenstein, M.; Hedges, L. V.; Higgins, J. P. T. & Rothstein, H. R. (2009). *Introduction to meta-analysis*, Hoboken, NJ: Wiley.
- Clinard, M, Meier, R. (2008) *Sociology of Deviant Behavior*, New York: Thomson Wadsworth Publications.
- Cloward, R. A., Ohlin, L. E. (1960). *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs*. Glencoe, Ill: Free Press.
- Cohen, J. (1977) *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences: (Rev. Ed)*, New York: Academic Press.
- Cooper, H. M. (2009) *Research Synthesis and Meta-analysis: A Step-by-Step Approach*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Glass, G. V. (1977) "Primary, Secondary, and Meta-analysis of Research", *Educational Researcher*, 5: 3-8.

- Joseph, J. (1995) *Black Youths, Delinquency, and Juvenile Justice*, London: British Library Cataloguing in Publication.
- Kingston, B, Huizinga, D, Elliott, D. S. (2009) "A Test of Social Disorganization Theory in High-Risk Urban Neighborhoods", *Youth & Society*, 41 (1): 53-79.
- Kitsuse, J. I., & Spector, M. (1975). Social problems and deviance: some parallel issues. *Social Problems*, 22, 584 -594.
- Knepper, P. (2007) *Criminology and Social Policy*, London: SAGE Publications.
- Low, W, Zulkifli, S, Yusof, K, Batumalail, S, Aye, K. (1996) "The Drug Abuse Problem in Peninsular Malaysia: Parent and Child Differences in Knowledge, Attitudes and Perceptions", *Drug and Alcohol Dependence*, 42: 105-115.
- Lowenkamp, C. T, Cullen, F. T., Pratt, T. C. (2003) "Classic Replicating Sampson and Groves's Test of Social Disorganization Theory: Revisiting a Criminological", *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 40 (4): 351-373.
- Miller, M. (2009) *Criminology, California*: SAGE Publications.
- Pigott, T. D. (2012) *Advances in Meta-Analysis*, New York: Springer.
- Siegel, L. (2011) *Criminology*, Wadsworth: Cengage Learning Publishers.
- Siegel, L, Welsh, B. (2010) *Juvenile Delinquency*, Wadsworth: Cengage Learning Publishers.
- Tang, Y, Wiste, N. A., Mao, P (2005) "Attitudes, knowledge, and Perceptions of Chinese toward Drug abuse", *Journal of Substance Abuse Treatment*, 29 (2): 215- 220.
- Thibodeaux, J. (2014) "Three Versions of Constructionism and their Reliance on Social Conditions in Social Problems Research", *Sociology*, 48 (2): 1-9.
- Thio, A., Taylor, J. (2012) *The Sociological Study of Social Problems*, Massachusetts: Jones & Bartlett Publishers.
- Traub, S, Little, C. (1999) *Theories of Deviance*, 5th ed. Itasca, IL: F. E. Peacock.
- United Nations (2014) *World Drug Report*, New York: United Nations Publication.
- United Nations (2011) *World Drug Report*, New York: United Nations Publication.
- United Nations Office on Drugs and Crime (2011) "Drug Situation Analysis Report of Islamic Republic of Iran", Tehran: United Nations publication printed in Tehran.
- United Nations Office on Drugs and Crime (2010) "Drug Situation Analysis Report Islamic Republic of Iran", Tehran: United Nations publication printed in Tehran.

-
- Vito, G., Maahs, J., Holmes, R. (2007) *Criminology: Theory, Research and Policy*, Massachusetts: Jones & Bartlett Publishers.
- Walsh, A., Hemmens, C. (2008) *Introduction to Criminology*, California: Sage Publications.
- Zarghami, M. (2015) "Iranian Common Attitude toward Opium Consumption", *Iran Journal Psychiatry Behavior Sci*, 9 (2): 20-27.

